

Будз К. М.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІ МИРЯНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ЛІКВІДАЦІЇ УГКЦ В ГАЛИЧИНІ

У статті розглянуто ставлення українських греко-католиків до насильницького «возз'єднання» їхньої Церкви з Російською Православною у повоєнній Галичині. Особливу увагу автор зосереджує на значенні доступу до інформації та позиції духовенства для ухвалення вірянами рішення на користь чи проти «возз'єднання».

Ключові слова: УГКЦ, РПЦ, «возз'єднання», миряни.

У вересні 1939 р. Галичину було «возз'єднано» з Радянською Україною, а після періоду тимчасової німецької окупації цей регіон остаточно увійшов до складу СРСР 1944 року. Позаяк Західна Україна була одним із найбільших осередків антирадянського націоналістичного підпілля, а ідеологічною базою українського націоналізму вважали Українську Греко-Католицьку Церкву (далі – УГКЦ), яка напередодні війни об'єднувала понад 4 млн. вірних [22, с. 73], нова влада розглядала ліквідацію останньої як крок до радянського завоювання краю.

Наступ на Церкву розпочався з публікації 8 квітня 1945 р. статті «З хрестом чи з ножем?» В. Росовича (псевдонім Я. Галана), яка стала ідеологічним обґрунтуванням арештів ієрархії та духовенства УГКЦ за «зраду Батьківщини». Після того, як 11 квітня 1945 р. майже весь провід Церкви включно з митрополитом Йосифом Сліпим було заарештовано, у травні 1945 р. було створено так звану Ініціативну групу по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Православною Церквою (далі – Ініціативна група) на чолі з авторитетним греко-католицьким священиком о. Гавриїлом Костельником.

Акцією «возз'єднання» Церков керував полковник держбезпеки Г. Карпов, який очолив створену 1943 р. Раду у справах Російської Православної Церкви (далі – РСРПЦ). Під впливом державного тиску до кінця 1945 р. 72% духовенства західноукраїнських областей «возз'єдналося» з РПЦ [25, с. 84]. На момент проведення Львівського «собору» (8–10 березня 1946 р.) йшлося вже про 78% приєднаного до Ініціативної групи духовенства, тобто 997 із 1270 священиків [7, арк. 192].

Процес ліквідації УГКЦ на Львівському «соборі» 1946 р. та її підпільне існування протягом

1946–1989 рр. широко висвітлені в історіографії, у першу чергу завдяки працям Б. Боцюрківа [2], В. Паценка [24], В. Войналовича [3], Я. Стоцького [26], І. Андрухівця [1], С. Гуркіної [5] та ін. Хоча більшість із цих авторів побіжно розглядали ставлення мирян до «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, ця проблема потребує детальнішого аналізу.

На думку дослідника підпільної УГКЦ Ярослава Стоцького, миряни, як і священики, розділилися на три групи: більшість «возз'єдналася» з РПЦ, оскільки «возз'єднався» український народ, частина зайняла вичікувальну позицію через страх терору з боку Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН), а решта мирян були готові на смерть, аби не зрадити своїй вірі [26, с. 59]. Така класифікація мирян віддзеркалює радше офіційне бачення радянських органів, а тому потребує якщо не спростування, то бодай перегляду.

Метою цієї статті є аналіз ставлення мирян-греко-католиків до «возз'єднавчої» акції у Галичині в 1945–1946 рр. Насамперед варто з'ясувати, яким чином доступ до інформації про хід ліквідації Церкви і характер цієї інформації впливав на вибір мирян. Другим важливим моментом є питання впливу священиків та монахів на формування прихильності чи опору мирян до «возз'єднання». Аналіз ставлення до ліквідації Церкви греко-католицького загалу допоможе не лише зрозуміти підстави збереження греко-католицької традиції в умовах безінституційного існування УГКЦ з 1946 по 1989 рр., а й поєднати конфесійний аспект з національними, соціальними і політичними мотивами опору західних українців новій владі.

Джерельною базою статті є опубліковані та неопубліковані документи з центральних архівів у Києві та Москві, насамперед звіти Уповноважених РСРПЦ, а також інтерв'ю з підпіль-

ними греко-католиками з Архіву Інституту історії Церкви у м. Львові.

Відносно незначний інтерес радянських органів до опору мирян пов'язаний із тим, що вістря «возз'єднавчої» акції було спрямоване насамперед на парафіяльне духовенство, яке вже мало повести за собою вірян. У жовтні 1945 р. о. Костельник зазначав: «Поки що загалом усе йде так, як ми передбачали, тобто народ слідує за священиками» [23, с. 286].

Серед церковних і політичних чинників, якими деякі священики мотивували своє небажання «возз'єднуватися», був і страх втратити авторитет серед мирян [7, арк. 107]. Зокрема, о. Володимир Ковальський зі Львівщини боявся, що парафіяни виженуть його з церкви за те, що «мінєє релігію, як циган коней» [23, с. 107]. На зборах духовенства Олеського деканату Львівської області у жовтні 1945 р. о. Юліан Синишин розповів історію про священика, якого парафіяни нібито вигнали з церкви на другий день після його приєднання до Ініціативної групи [23, с. 291–293].

Оскільки в очах влади можливий бойкот духовенства мирянами був валідним аргументом для зволікання із «возз'єднанням», священики послуговувалися ним доволі часто, подекуди навіть зловживаючи. Наприклад, наприкінці 1946 р. до уповноваженого РСРПЦ у Львівській області приїхала група віруючих із Новомилятинського району від імені о. Ореста Гуглевича, який нібито хотів «возз'єднатися», але вони йому не дозволяли. Просячи дозволити священику служити без реєстрації, миряни спробували завести цілий віз продуктів на квартиру уповноваженого [9, арк. 113]. Очевидно, у цьому випадку священик і миряни об'єднали свої зусилля, намагаючись уникнути небажаного «возз'єднання».

З другого боку, приховування частиною духовенства факту свого «возз'єднання» [9, арк. 215] наводить на думку, що страх перед реакцією населення був більше ніж просто риторичною формулою у діалозі з владою. Так, 1959 року, тобто через тринадцять років після офіційної ліквідації УГКЦ, о. Бемко з с. Брюховичі Львівської області зізнався, що має вплив на віруючих лише тому, що нічого не говорить їм про «православ'є» [25, с. 321].

На основі наявних джерел важко зробити висновок, який відсоток населення мав уявлення про суть і перебіг акції «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ. Відомо, що вже влітку 1945 р. західноукраїнське населення зазнало подвійного інформаційного тиску – з боку як прихильників, так і противників «возз'єднання». Під ке-

рівництвом РСРПЦ по церквах Західної України і серед населення було поширено по три тисячі листівок зі зверненнями відповідно Ініціативної групи та єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксюка), а також п'ять тисяч примірників книги о. Костельника (найімовірніше, йшлося про книгу «Апостол Петро і римські папи» – К. Б.) [7, арк. 34, 36]. Крім того, у номері газети «Радянська Україна» за 3 липня було надруковано статтю К. Гуслистого під назвою «З історії боротьби українського народу проти церковної унії», а наступного дня у газетах «Радянська Україна» і «Правда України» з'явилися декларація Ініціативної групи та відповідь на неї республіканського уповноваженого РСРПЦ П. Ходченка. Зі слів останнього, публікації викликали значний резонанс не лише серед мас, а й інтелігенції: «Документи читають удома, в бібліотеці, на [державній – К. Б.] службі, у трамваях, в потягах і т. п.» [7, арк. 34].

Літом 1945 р. датується і звернення ОУН до українців-греко-католиків із закликом не переходити у російське православ'я [23, с. 60–65]. Оунівці вважали, що перехід у РПЦ «буде насильницьким національним об'єднанням українського народу з московським, що веде до ліквідації українства шляхом денационалізації і русифікації» [23, с. 663]. Тому націоналісти сприймали «возз'єднання» як акт конфесійної та національної зради, а «підписаних» священиків таврували за те, що вони «в ім'я земного страху перед енкаведівським злодієм і розбійником і в ім'я рабського спокою і теплої посади *продають себе, віру, церкву, народ*» [23, с. 62]. Хоча подекуди оунівці вдавалися і до фізичної розправи над «підписаними» священиками [25, с. 122; 11, арк. 1–2], ці акти терору не справили суттєвого впливу на хід «возз'єднавчої» кампанії. Зі слів П. Ходченка, аргумент страху перед «бандитами» був «щитом», яким деякі священики прикривали своє небажання «возз'єднуватися» [10, арк. 71].

З огляду на непопулярність політики радянської влади у повосенній Галичині, зокрема колективізації, боротьби з націоналістичним підпіллям та русифікації, дивує факт відносно спокійного перебігу акції «возз'єднання» у регіоні, навіть якщо вважати дані обласних уповноважених РСРПЦ про спокійне чи навіть позитивне сприйняття мирянами «возз'єднання» [26, с. 61–62; 7, арк. 110] перебільшеними чи навіть неправдивими.

¹ Виділення наше. – К. Б.

Свідченням того, що галицькі українці навряд чи могли мати ілюзії щодо добровільності переходу духовенства у РПЦ, є лист секретаря Ініціативної групи Сергія Хруцького до республіканського уповноваженого РСРПЦ П. Ходченка про основні перешкоди в акції «возз'єднання». На думку С. Хруцького, після того, як завдяки книжці о. Костельника про пап начебто було подолано всі канонічні сумніви, спротив мирян можна було пояснити їх розумінням «возз'єднання» як державної насильницької акції, страхом перед русифікацією і сумнівами щодо позитивного ставлення радянської влади до Церкви [7, арк. 97–100].

Одним із можливих пояснень слабого опору населення насильницькій православізації може бути недостатній рівень ознайомлення греко-католицького духовенства і мирян із деталями «возз'єднання». У липні 1945 р. П. Ходченко у листі до Г. Карпова зазначав, що «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ треба в основному завершити до того моменту, коли «уніатам стане відомо, що ініціативна група і прихильне до неї духовенство відлучене папою» [7, арк. 35].

Оскільки йдеться здебільшого про сільське населення, то залежно від рівня грамотності основним джерелом інформації для нього були не публікації у пресі чи листівки, а повідомлення від священника або чутки. Греко-католицькі священники мали великий авторитет серед вірян, а тому останні покладалися на них у справі «возз'єднання» [7, арк. 110; 8, арк. 230]. На думку підпільної монахині Марії Дикої, люди перейшли у православ'я, «бо їх священники перейшли», додаючи: «Вони не знали, що вони роблять, а священники знали» [19, с. 19].

Очевидно, більшості мирян бракувало розуміння конфесійних відмінностей між греко-католицькою і православною вірою. Наприклад, підпільна греко-католичка Анна Майданська так пояснює, чому тривалий час відвідувала православний храм: «Я не знала, я думала, що то все Католицька Церква, така як є. Мама не вчили того, що то якась є така і така. Була церква одна, та й до тої ходили» [17, с. 5]. Якщо священник не зізнався у своєму переході у православ'я, то парафіяни могли й не помітити змін – адже ходили вони до тієї ж церкви, де правив той самий священник, а обряд спочатку залишався незмінним [16, с. 13].

Загалом більшість греко-католиків і далі відвідували «свої» храми. Підпільна греко-католичка Марта Малкош зазначає з цього приводу: «Тому що наші люди, особливо в нас, на Західній Україні, були інакше виховані. Во-

ни придержувалися своїх традицій, своєї віри. Помимо того, що вони ходили до православної церкви, але вони казали: “Ми ходимо, бо то наша церква. Ми її збудували. То є наша церква, і ми ходимо до неї”» [18, с. 46]. Зі слів о. Михайла Косила, його односельчани казали: «А що нам священник? Нам щоби тільки служба проводилася. А хай не тільки папу не згадує, а хай патріарха згадує, а хай навіть і чорта згадує, нам церква потрібна» [13, с. 2]. Як зазначає з цього приводу дослідниця Наталія Шліхта, представники літургійної Церкви не могли уявити свого релігійного життя без регулярного відвідування Літургії, а тому практика відвідування після 1946 р. греко-католиками православних храмів була доволі розповсюдженою [27, с. 308, 310, 312].

Відповідно, відсоток мирян, які перестали відвідувати православні храми, був відносно невеликим. Деякі греко-католики покидали свої парафії незалежно від позиції священника. Наприклад, у рідному селі о. Пальчинського – Родатичах Городоцького району Львівської області, де священник не повідомив про зміну церковної юрисдикції, близько десяти родин перестали відвідувати храм, коли з церкви зникли католицькі образи [16, с. 3]. Подібно й батьки о. Михайла Косила з Івано-Франківщини разом з іншими парафіянами відійшли від церкви, коли внаслідок заміни звичних обрядів «московськими» зрозуміли, що «священники – зрадники» [13, с. 2]. Сестра Ангеліна Чайка згадує, як докоряла священнику за перехід у РПЦ: «Отче, що ж Ви зробили? [...] Я Вас не вчу, отче, но я так від щирого серця хочу, щоби Ви були там, де я – в небі, а не щоби Ви були десь» [20, с. 13]. Подібні висловлювання свідчать, що багатьом мирянам було притаманне трактування «возз'єднання» як зради своєї віри і втрати спасіння.

Однак найбільший опір «возз'єднанню» чинили громади, де священник «не підписався» і заздалегідь повідомив парафіянам про загрозу «оправославлення». Таку думку висловлює, зокрема, о. Павло Менделюк: «Де був ревний пастир, де був ревний священник, де він ревно проповідував до народу, де народ був утверджений в правдивій католицькій вірі, священника заарештували, церкву замкнули, а вони православного попа ніколи не пустили до села, бо вони мали фундамент віри» [14, с. 5]. Подібно сестра Мокрина Шевчук зазначає, що майже ніхто з мешканців її села, де священник не «возз'єднався», не відвідував православний храм у сусідньому селі [21, с. 2].

У серпні 1945 р. о. Лаврентій Шкрепко у м. Чортків Тернопільської області під час проповіді попередив вірних про можливий тиск і наголосив на необхідності зберігати віру [7, арк. 96]. Після Літургії у вужчому колі він сказав парафіянам, що греко-католикам не можна брати участь у православних Богослужіннях чи хрестити дітей у православного священика і що церковне право дозволяє батькам самим хрестити дитину при свідках [7, арк. 97]. О. Остап Стернюк з села Радча Лисецького району Станіславської області відмовився перейти у православ'я і закликав до цього вірних. Відповідно, після його арешту і до закриття церкви 1950 року парафіяни відспівували Утреню, Вечірню чи навіть недільну Літургію без священика [15, с. 2].

Надзвичайно важливу роль у формуванні опору мирян «возз'єднанню» відіграло духовенство і чернецтво греко-католицьких монастирів. Зокрема, вони поширювали звернення до вірних, де вказували, що приєднані до Ініціативної групи священики не мають «Божої сили», а також проводили усну агітацію по селах [6, арк. 113; 9, арк. 216].

Зі звіту уповноваженого РСРПЦ А. Вишневецького випливає, що на кінець 1946 р. населення Львівської області практично не реагувало на «возз'єднання», за винятком деяких сіл Жовківського району – з огляду на близьке розташування монастиря отців-василіан [9, арк. 114]. Наприклад, на протигагу позитивним відгукам на арешти «попів» населення Золочівського чи Новомилятинського районів, селянин Лосаболь з Жовківщини з недовірою поставився до випадів проти духовенства УГКЦ у пресі, висловивши припущення, що «все це вигадки росіян, щоб ліквідувати у нас релігію, так як вони це зробили у себе» [4, с. 107].

На території ж Станіславської області центром найбільшого опору «возз'єднанню» став василіанський монастир у с. Гошів Болексівського району [1, с. 40, 74]. Отці, яких було заарештовано під час ліквідації монастиря у березні 1950 р., після повернення з заслання регулярно проводили підпільні греко-католицькі богослужіння [1, с. 82–83, 98].

Загалом на 1954 р. на Львівщині нараховувалося 30 громад, де частина вірян не приймали «підписаних» священиків і самі проводили Богослужіння, та 29 «невозз'єднаних» громад у Станіславській області [12, арк. 25–26, 122]. Хоча їх кількість порівняно, наприклад, із більше ніж 600-ми зареєстрованими православними громадами на Станіславщині у той же період [12, арк. 122] є незначною, передусім саме ці громади стали сферою підпільної діяльності «невозз'єднаних» священиків, які повернулися з ГУЛАГу до Галичини у середині 1950-х років.

Отже, хоча радянські органи безпосередньо не залучали мирян до «возз'єднання», саме від позиції останніх багато в чому залежав успіх акції. Галичани, які справедливо вбачали у насильницькій ліквідації УГКЦ намагання влади радянлізувати Західну Україну, ставилися до «возз'єднання» здебільшого негативно. Втім, через брак інформації про суть акції, слабке розуміння конфесійних відмінностей між УГКЦ і РПЦ, «возз'єднання» парафіяльного священика і прив'язаність населення до літургійного життя, більшість громад формально перейшли у лоно РПЦ. Незначна група мирян, на яку вплинули пояснення «невозз'єднаних» духовенства і чернецтва та, можливо, риторика ОУН, відмовилася від «возз'єднання» і стала осердям підпільної Церкви.

Список літератури

- Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ : Обласна друкарня, 2004. – 344 с.
- Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків ; [пер. з англ. Н. Кочан]. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.
- Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
- Греко-Католицька Церква в 1944–1991 рр. // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 101–114.
- Гуркіна С. В. Греко-католицьке духовенство Львівської Архiepархії в умовах переслідування радянською владою (1944–1950 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / С. В. Гуркіна. – Львів, 2012. – 23 с.
- Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. Р-6991. – Оп. 1. – Спр. 32. – 212 арк.
- ДАРФ. – Ф. Р-6991. – Оп. 1. – Спр. 33. – 219 арк.
- ДАРФ. – Ф. Р-6991. – Оп. 1. – Спр. 103. – 381 арк.
- ДАРФ. – Ф. Р-6991. – Оп. 1. – Спр. 104. – 346 арк.
- ДАРФ. – Ф. Р-6991. – Оп. 1. – Спр. 216. – 212 арк.
- ДАРФ. – Ф. Р-6991. – Оп. 1. – Спр. 519. – 276 арк.
- ДАРФ. – Ф. Р-6991. – Оп. 1. – Спр. 1162. – 221 арк.
- Інтерв'ю з отцем (далі – о.) Михайлом Косилом від 12.11.1999, Івано-Франківська обл., Надвірнянський р-н, м. Яремча. Інтерв'юер: Чуляк В. // Архів Інституту Історії Церкви (далі – АІЦ). – П-1–1–1026.
- Інтерв'ю з о. Павлом Менделюком від 21.12.1999, Львів-Кривчиці. Інтерв'юер: Бойко І. // АІЦ. – П-1–1–1115.
- Інтерв'ю з о. Романом Остап'яком від 02.06.1995, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Павликівська Н. // АІЦ. – П-1–1–518.
- Інтерв'ю з о. Володимиром Пальчинським від 20.09.1997, Івано-Франківська обл., Тисьменицький р-н, с. Погоня. Інтерв'юер: Павликівська Н. // АІЦ. – П-1–1–553.

17. Інтерв'ю з пані (далі – п.) Анною Майданською від 11.02.1994, Івано-Франківська обл., с. Опришівці. Інтерв'юер: Павликівська Н. // АПЦ. – П-1-1-359.
18. Інтерв'ю з п. Маргою Малкош від 04.11.1994, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Павликівська Н. // АПЦ. – П-1-1-426.
19. Інтерв'ю з сестрою (далі – с.) Марією (Іриною Дикою) від 04.08.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Смолюк С. // АПЦ. – П-1-1-154.
20. Інтерв'ю з с. Ангелиною (Анною Чайкою) від 14.09.1994, Львівська обл., с. Зимна Вода. Інтерв'юер: Купчик Л. // АПЦ. – П-1-1-409.
21. Інтерв'ю з с. Мокриною (Марією Шевчук) від 02.09.2000, Івано-Франківська обл., Калуський р-н, смт. Войнилів. Інтерв'юер: Павликівська Н. // АПЦ. – П-1-1-1139.
22. Лисенко О. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73–81.
23. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / Київський національний університет імені Тараса Шевченка ; Центр українознавства ; НАН України. Інститут історії України; Відділ по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ ; Державний архів служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. II. – 804 с.
24. Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років XX століття до наших днів) / В. Пашенко. – Полтава : АСМІ, 2002. – 616 с.
25. Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 496 с.
26. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль : Підручники і посібники. – 432 с.
27. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х–початок 1970-х рр. / Н. Шліхта. – Харків : Акта, 2011. – 468 с.

K. Budz

THE GREEK CATHOLIC LAITY IN THE FACE OF POST-WAR ABOLITION OF THE UGCC IN GALICIA

The article examines the attitude of the Ukrainian Greek Catholics towards the forceful “re-union” of their Church with the Russian Orthodox one in the post-war Galicia. The author particularly addresses the role of information accessibility and the position of the clergy in the believers’ decision-making in favour or against “re-union”.

Keywords: UGCC, ROC, “re-union”, believers.

Матеріал надійшов 26.02.2013.

УДК 947.084 (477):342

Бажан О. Г.

СПЕЦОПЕРАЦІЯ КДБ УРСР «БЛОК»: РОЗРОБКА, ХІД, НАСЛІДКИ

У статті на підставі архівних документів досліджено репресивно-каральну політику правлячого режиму проти інакодумства в Українській РСР в 1970–1980-х роках. Особливу увагу приділено специфіці технологічних методів і прийомів радянських спецслужб у боротьбі з опозиційним рухом.

Ключові слова: КДБ при РМ УРСР, інакодумство, дисидентський рух.

Комітет державної безпеки УРСР (КДБ УРСР) – союзно-республіканський орган державного управління у сфері забезпечення державної безпеки при Раді Міністрів Української РСР у другій половині 1950-х – 1980-тих роках –

основні зусилля численного апарату націлював на реалізацію таких завдань: «1. Збір розвідувальної інформації по головним країнам противника (державам, які входили до організації Північноатлантичного договору (НАТО) – авт.)